

Katalin Miklóssy

Kulttuuritaistelu muistin hegemoniasta Unkarissa ja Puolassa

Syyskuussa 2016 Unkarin pääministeri Viktor Orbán ja Puolan valtaa pitävän Laki ja oikeudenmukaisuus -puolueen (PiS) johtaja Jarosław Kaczyński julistivat yhdessä aloitavansa ”kulttuurin vastavallankumouksen”.¹ Yhtäältä tavoitteena oli tarjota vaihtoehto Euroopan liberaaliperinteille, jotka Orbánin ja Kaczyńskin mukaan uhkasivat sananvapautta ylikorostetulla poliittisella korrektiudella ja tuhosivat länsimaisen kulttuurin kristilliset juuret sukupuolitaso-arvoa painottavalla politiikallaan sekä liian avomielisellä monikulttuurisuusagendalla.² Toisaalta taistelun tarkoituksena oli lujittaa *omaehtoisen demokratian* kotimaisia arvovakenteita. Isku liberaaliälymystön kulttuurielämän yliedustusta vastaan on Orbánin ja Kaczyńskin mukaan välttämätön, jos halutaan luoda uusi ”aikakausi”. Kuten Viktor Orbán vuonna 2018 kiteytti, se on enemmän kuin poliittinen järjestelmä: aikakausi on omanlaatuisensa kulttuurinen konteksti, se on kollektiivinen tietoisuus, tapa ajatella ja käyttäytyä, yhteinen maku ja jaettu ilmapiiri.³ Nämä kaksi päämäärää, kansainvälinen ja kansallinen, ovat kansalliskonservatiivien näkökulmasta riippuvaisia toisistaan, sillä liberalismi rinnastuu heidän mielestään vasemmistolaisuuteen.⁴ Tämä johtuu siitä, että Puolassa ja Unkarissa reformikommunistit alkoivat liberalisoida kommunistista järjestelmää jo 1960–1970-luvuilla, jolloin luotiin kontakteja liberaaliin länteen. Nyt valtiotalismi näyttäväty konservatiivien mielestä vasemmiston ja liberaalien liittona.

Vallan keskittäminen ja sen säilyttäminen vaalien yli edellytti siis, että valtaeliitti ryhtyi kiteyttämään ideologista perustaansa korostaen yhä johdonmukaisemmin kansalliskonservatiivisia arvoja. Kulttuurin yhdenmukaistamisen tarkoituksena on ollut syrjäyttää kontrolloimaton, ruohonjuuritason moniääninen kulttuuritarjonta. Vallan diskurssi kohdistuu liberalismiin kritiikkiin. Liberalismi ymmärretään toisaalta itsemääräämistä vaarantavana ylikansallisena aatteena, jonka vastapainoksi asetetaan kansakuntaisuus. Toisaalta liberalismi merkitsee kansalaisten (*civic*) tasa-arvoa, yksilönvapauksia ja kansalaisyhteiskunnan liikkumatilaa, joten sitä vastaan korostetaan konservatismia ja yhteisöarvojen ensisijaisuutta. Kulttuuripolitiikkaa leimavaa vallan uutta interventiota käydään yhtä aikaa monella alalla: se näkyy eri asteisen koulutuksen, tutkimuslaitosten, taideinstituutioiden, teattereiden, museoiden johtamisrakenteiden ja sisällön muutoksissa. Koska kyseessä on vallan edustamien arvojen mukaisesta kansallidentiteetin uudelleenrakentamisprojektista, historiatulkinnalla on ollut siinä keskeinen asema. Pyrkimys muistihegemoniaan näkyy konkreettisesti: kyse on määrätietoista ja johdonmukaisesta investoinnista tiedon tuottamiseen – ja siten tulevaisuuteen.

Tässä artikkelissa pohdin Puolan ja Unkarin kulttuuritaistelun kontekstissa kahta uuden ideologian lippulaivainstituutioita, joiden ympärillä käyty debatti ilmentää EU-kriittisyyden ja koti-

1. Henry Foy & Neil Buckley, Orbán and Kaczyński vow ‘cultural counter-revolution’ to reform EU. *Financial Times* 7.9.2016, <https://www.ft.com/content/e825f7f4-74a3-11e6-bf48-b372cdb1043a> (16.4.2021).
2. Aliaksei Kazharski, The End of ‘Central Europe’? The Rise of the Radical Right and the Contestation of Identities in Slovakia and the Visegrad Four. *Geopolitics* 23:4 (2018), 754–780.
3. Viktor Orbánin puhe: Pääministerin kotisivu: <http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-xxix-balvanyosinyari-szabadegyetem-es-diaktaborban/> (16.4.2021).
4. Ryszard Legutko, *The Demon in Democracy. Totalitarian Temptations in Free Societies*. Encounter Books 2016. Katso myös Ryszard Legutkon esitystä 15.7.2019 “International Institutions vs. National Independence” panel at the 2019 National Conservatism Conference, <https://www.youtube.com/watch?v=UWuD3tSsbQI> (16.4.2021).

maisen valtataistelun yhteenkietoutumista. Puolan *Kansallisen muistin instituutti* on yhtäältä tutkimuslaitos, toisaalta se täyttää oikeuskomission tehtävät ja on siten myös lainkäyttävä. Unkarin *Keskisen ja itäisen Euroopan historian ja yhteiskunnan tutkimuksen säätiö* puolestaan hallinnoi joukon muita menneisyyden hallintaan liittyviä instituutteja. Puolan ja Unkarin esimerkeissä on lukuisia yhtäläisyyksiä: molemmat instituutit perustettiin poliittisin tarkoituksin, hallitusten aloitteesta, ja ne ovat vaikuttaneet keskeisesti maidensa institutionaaliseen kehitykseen. Lisäksi molemmat ovat monialalaitoksia, eli ne operoivat tutkimuksen, opetuksen ja kansansivistyksen saroilla sekä johtavat museoita. Kiehotovinta on, että näiden instituutioiden välillä on paljon kanssakäymistä ja yhteisiä projekteja, mutta kansalliset erot ovat silti merkittäviä niiden toimintakulttuureissa. Tutkimuksessa tukeudun monitasoiseen lähdeaineistoon, joka käsittää instituutioiden perustamista ja toiminnan säätelyä sekä muutoksia valottavia lakitekstejä, hallitusten ja poliittisten puolueiden kannanottoja, instituutioiden johdon sekä asiantuntijoiden puheita ja kirjoituksia, sisältökuvauksia instituutioiden järjestämistä tilaisuuksista sekä mediassa käydyistä julkisista keskustelusta.

Pääargumenttini on, että nämä instituutit eivät tarjoa vain kurkistusaukkoa kulttuuritaisteluun, vaan ne ovat avaintekijöitä, joita ilman valta ei pärjäisi. Laitokset tuottavat välttämätöntä tietoa, josta muodostuu arvohegemonian luomisen rakennuspalikoita, ja niillä on organisatorinen osaaminen ja resurssit, joilla viestiä levitetään laajalti yhteiskunnassa.

Kulttuuritaistelun kokonaisuutta voidaan tarkastella historiallisen institutionalismin viitekehityksessä, joka korostaa toimijuuden, rakenteen ja ajallisen kontekstin vuorovaikutusta. Instituutioiden ajatellaan olevan suhteellisen pysyviä entiteettejä, koska jatkumoa ylläpitää institutionaalinen toimintakulttuuri, eli muutos tapahtuu vain asteittain ja hitaasti instituutioiden sisältä

käsin (*endogenous evolution*). Instituutit muuttavat äkkinäisesti ja dramaattisesti vain, jos niihin vaikuttaa ulkoapäin tullut shokki (*exogenous shock*). Tällaiset radikaalit ja yhtäkkiset muutokset merkitsevät käännekohtaa mutta myös kriittistä vaihetta, jossa epävarmuus lisääntyy.⁵ Historiallisen institutionalismin käyttöä perustellee myös *modernin autoritäärisyyden malli*, jota Unkari ja Puola soveltavat. Suurin ero vanhojen ja uusien hallintatapojen välillä on, että nykyisten muotojen ei enää tarvitse turvautua väkivaltaan. Päämäärät saavutetaan nimenomaan institutionaalisen viitekehityksen muokkaamisella sekä resurssien säätämällä.⁶ Unkarin ja Puolan hallintojen toimia voidaankin verrata institutionaalisen kehityksen kannalta ulkopuoliseen shokkiin, sillä ”kulttuurin vastavallankumous” tavoittelee maiden kulttuurielämän taustalla olevien instituutioiden kokonaisvaltaista transformaatiota.

Artikkelin keskeinen käsite on *kulttuuritaistelu*, johon tutkimuksen kohdemaiden toimijat viittaavat vaihtelevasti (vasta)vallankumouksen tai taistelun muodossa, kun tarkoituksena on korostaa kulttuurielämän epätasapainon oikeutettua mutta radikaalia korjausliikettä. Itse käytän termiä lähestymistapana erikoiseen valtamekanismiin, jossa taistelu ei tarkoita eri kulttuuritoimijoiden keskinäistä kilvoittelua asemista vaan valtaeliitin yksipuolista, kulttuurialan kokonaisvaltaista haltuunottoa ja vastapuolen toimijoiden ja heidän arvojensa marginalisointia tai ulos sulkemista kulttuurin kentältä. Kulttuuritaistelu vallan toiminnan näkökulmasta on asteittaisesti etenevä ja alati laajeneva prosessi, jonka vauhti on riippuvainen kansainvälisestä ja kansallisesta tilanteesta, mikä vastaavasti on vaikuttanut kohteiden määrittelyyn ja toiminnan intensiteettiin.

Niin Puolan kuin Unkarinkin historiapolitiikasta on julkaistu huomattava määrä tutkimusta, mutta aihetta tarkastellaan usein kansallisesta näkökulmasta ja se nähdään liiankin monesti ”populismien” ilmentymänä.⁷ Kumpikaan lähestymistapa ei kykene kuitenkaan hahmottamaan

5. Kathleen Thelen & James Conran, Institutional Change. Teoksessa Orfeo Fioretos, Tullia Falletti & Adam Sheingate (toim.) *Oxford Handbook of Historical Institutionalism*, Oxford University Press 2016, 51–70; Giovanni Capocchia & Daniel Keleman, The Study of Critical Junctures. Theory, Narrative and Counterfactuals in Historical Institutionalism. *World Politics* 59:3 (2007), 341–369; Hillel D. Soifer, The Causal Logic of Critical Junctures. *Comparative Political Studies* 45:12 (2012), 1572–1597.

6. Stephen Haber, Authoritarian Government. Teoksessa Donald A. Wittman & Barry R. Weingast (toim.) *The Oxford Handbook of Political Economy*. Oxford University Press 2008, 694–707.

7. Yksi viimeisimmistä, David Cadier & Kacper Szulecki, Populism, historical discourse and foreign policy. *International Politics* 57:6 (2020), 990–1011.

meneillään olevaa, syvälle luotaavaa poliittista ja yhteiskunnallista murrosta, jossa kulttuurilla on erikoisrooli. Artikkelissa käytetty historiallisen institutionalismin ja kulttuurisodan ristianalyysi sekä vertailumetodi tarjoaa näin ollen uuden näkökulman aiheeseen.

Kulttuuritaistelun välttämättömyys

Kulttuuritaistelu on kamppailua kulttuurihegemoniasta. Antonio Gramscin mukaan kulttuurihegemonia on välttämätöntä poliittisen järjestelmän luomiselle tai vakiinnuttamiselle, koska yhteinen ja yhtenäinen kulttuuri luo perusteita kansan kollektiiviselle tahdolle. Näin siis Gramscille ideologia ja kulttuuri ovat tehokkaampia ja kestävämpiä välineitä kuin poliittisen vaikutusvallan käyttö.⁸ Mielenkiintoista on, että Gramsci on varsin suosittu nykyisten konservatiiviteoreetikkojen piirissä: he ovat tiedostaneet, että vallan ylisukupolvinen lujittaminen vaatii kulttuurihegemonian saavuttamista, ja sen edellytyksenä on kulttuuri-instituutioiden haltuunotto.⁹ Instituutioiden hallinnan sinetöiminen pitkälle tulevaisuuteen on riippuvainen identiteetin onnistuneesta muokkaamisesta vallalle sopivaksi, mikä vaatii vallitsevien muistisääntöjen radikaalia reformia. Siinä vallanpitäjät pyrkivät vahvistamaan omalle menneisyyden tulkinnalleen aseman, joka ei vain marginalisoi muita tulkintoja vaan jossa myös kyseenalaistetaan niiden olemassaolon oikeutus. Vallitsevien muistisääntöjen polarisaatio on keskeinen autoritäärisyyteen taipuvaisten vallanpitäjien hallintaväline, jolla luodaan mustavalkoista oikea-väärä-valintatilannetta. Se helpottaa kansallisen identiteetin kulmakivien määrittelyä.

Tällaista menneisyyden tulkintojen kärjistämistä ja vastakkainasettelua on edistänyt 1990-luvun loppupuolella alkanut eurooppalainen

muistipoliittinen debatti, jossa itäeurooppalaiset vaativat, että heidän kommunistiajan kokemuksensa korotettaisiin yhteiseurooppalaiseksi kärsimykseksi samalla tavalla kuin holokausti.¹⁰ Michael Rothberg on huomauttanut, että holokausti on ollut erityisen otollinen verrokki tuomaan julkiseen keskusteluun muita, käsittelemättä jääneitä menneisyyden uhrikokemuksia.¹¹ Keskustelu ajoittui Euroopan unionin itälaajentumisprosessiin, ja kysymys oli siitä, aikooko Eurooppa jakaa ”erityisen” itäeurooppalaisen kokemuksen. Holokaustin muisti nimittäin hyväksyttiin universaaliseksi arvoksi, ja sen kieltäminen säädettiin rangaistavaksi teoksi monessa länsimaassa. Holokaustiin suhtautumisesta tuli *demokratiatesti* itäeurooppalaisille juuri sen takia, että kommunistijärjestelmät aikoinaan hylkivät aiheen käsittelyä. Holokaustista ei tullut pelkästään ihmisoikeuskysymysten metafora ja eurooppalaisten arvojen symboli jäsenyysneuvottelujen aikana: siitä tuli menneisyyden kohtaamisen ja kansallisesti erilaisten tulkintojen kanonisoinnin normatiivinen malli, jolla luotiin yhtenäinen oikeudellinen viitekehys. Siihen nojautuen voitiin puolestaan jahdata syyllisiä.¹²

Yhteentörmäys oli valmis, kun itäeurooppalaiset alkoivat vaatia natsismin ja kommunistisen diktatuurin rinnastamista, holokaustin keskitysleirien ja stalinismin gulagien vertailtavuutta. Alkoi ruumiiden laskenta ja kärsimyskilpailu. Lähtölaukauksena toimi Stéphane Courtois'n toimittaman *Kommunismen Mustan Kirjan* julkaisu vuonna 1997. Kirja oli idässä valtava menestys. Se käännettiin välittömästi monelle kielelle, ja eri käännöksiin liitettiin kansallisia johdantoja omista kokemuksista. Siihen suhtauduttiin todistusaineistona, jonka avulla voitiin vaatia historiallista oikeutta. Kirja myös inspiroi uusien tutkimuslaitosten ja museoiden perustamista itäisessä

8. Antonio Gramsci, *Vankilavihkot*. Kokoelma, osa 2. Kansankulttuuri 1982, 27.

9. Esim. Márton Békés, *Kulturális Hadviselés*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány 2020.

10. Maria Mälksoo, Criminalising Communism. Transnational Mnemopolitics in Europe. *International Political Sociology* 8:1 (2014), 82–99; Aleksandra Gliszczynska-Grabias, Communism Equals or Versus Nazism? Europe's Unwholesome Legacy in Strasbourg. *East European Politics & Society* 30:1 (2016), 7496.

11. Michael Rothberg, *Multidirectional memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford University Press 2008.

12. Máté Zombory, *Maps of Remembrance. Space, belonging and Politics of Memory in Eastern Europe*. L-harmattan 2012; Cecile Jouhanneau & Laure Neumayer, Introduction. *Revue D'études Comparatives Est Ouest* 45:3–4 (2014), 5–19; Oriane Calligaro, Legitimation Through Remembrance? The Changing Regimes of Historicity of European Integration. *Journal of Contemporary European Studies* 23:3 (2015), 330–343.

Euroopassa sekä politisoijien roolin menneisyyden syyllisten etsijöiksi. Ongelmana oli, että lännen liberaalit ja vasemmisto eivät helposti nielleet perusargumenttia kahden diktatuurin rinnastettavuudesta. Holokaustin vaalijat syyttivät juutalaisten joukkomurhan suhteellistamisesta ja marginalisoimisesta, vaikka sen piti olla universaalisesti sovittu yhteinen, ”ylitse muiden” -kokemus. Vasemmisto, joka kylmän sodan aikana suhtautui ymmärtävästi neuvostojärjestelmään, korosti Neuvostoliiton roolia natsismin tuhoamisessa.¹³ EU-jäsenyyden myötä alkoi kuitenkin itämeppien avoin ja aktiivinen lobbaus, joka viimein johti tuloksiin.¹⁴ Vuosien 2004 ja 2009 välillä Euroopan parlamentti hyväksyi julkilausumien sarjan, jossa tunnustettiin kommunismin uhrien kärsimykset yleiseurooppalaiseksi menneisyyden kokemukseksi ja elokuun 23. päivä julistettiin stalinismin ja natsismin uhrien eurooppalaiseksi muistopäiväksi vuonna 2008.¹⁵

Marttyyrikansa-mielikuvan käyttöarvo

1990-luvun loppupuolella entiseen itäblokkiin tai Neuvostoliittoon kuuluneissa maissa perustettiin, edellä mainitun yleiseurooppalaisen debatin hengessä, kansallisen kärsimyksen muistia kunnioittavia tutkimuslaitoksia ja museoita. Ne tukeutuivat niin sanottuun *kaksoismiehityksen teoriaan*, jonka mukaan niin natsismin kuin kommunistisenkin järjestelmän rikokset olivat yksinomaan miehittäjien tekosia, ja miehitetyt kansakunnat olivat uhreja ja syyttömiä vääryyteen.

2010-luvun keskivaiheella valtiorietoriikka alkoi enenevästi kierrättää vanhaa, erityisesti 1990-luvun alun julkisuudessa usein esiinnosuttua romanttista tulkintaa kansakunnan kohdalosta traagisena sankarina, jota ulkovaltat ovat perinteisesti käyttäneet hyväksi. Aikoinaan

kommunistisen vallan romahdettua Puolassa ja Unkarissa, kuten muuallakin itäisessä Euroopassa, yleistyi mielikuva idän ja lännen rajoilla sijaitsevista maista, jotka ovat aina puolustaneet lännen sivilisaatiota idän barbaarien hyökkäyksiltä.¹⁶ Näitä tekoja ei länsi näiden maiden mukaan koskaan arvostanut riittämiin ja oli siten idälle velkaa. Tämän varsin tunnepitoisen tulkinnan viljelyn päätarkoituksena oli vauhdittaa maiden liittymistä Euroopan unioniin, joka takkuili 1990-luvun puolivälissä länsimaiden integraatiota jarruttavan politiikan vuoksi.

Puolan Kansallisen muistin instituutti

Puola on seurannut huolestuneena Saksan vaikutusvallan kasvua Saksojen yhdistymisestä lähtien. Tuolloin Venäjän ja Saksan silloiset johtajat pääsivät yhteisymmärrykseen, mutta jättivät kokonaan huomioimatta Puolan, jonka länsirajat määriteltiin käytännössä uudelleen. Muistikuva hankalasta maantieteellisestä asemasta historiallisten, konkreettiseksi uhaksi nopeastikin muuttuvien vihollisvaltojen välissä on vaikuttanut olennaisesti paitsi puolalaiseen strategiseen ajatteluun, myös poliittiseen ja intellektuaaliseen, alati läsnä olevaan, metadiskurssiin geopolitiikan realiteeteista.¹⁷ Väliäolo yhdistyi itsenäisyyden menetyksen muistoihin, ja kansainvälisen haavoittuvuuden tiedostaminen soveltui myös valtataistelun välineeksi kotiarenalla. Siinä 1990-luvun kommunismin rikoksiin syylistyneiden ympärillä käydyn debatin oikeisto-vasemmisto-vastakkainasettelu on muokkautunut 2010-luvulla liberaalit vastaan konservatiivit asetelmaksi. Ja kuten tunnettu puolalainen historioitsija Tomasz Zarycki on huomauttanut, tässäkin juovassa korostuu historiatulkinnan merkitys.¹⁸

13. Aleida Assman, *Europe's Divided Memory*. Teoksessa Muriel Blaive, Christian Gerbel & Thomas Lindenberger (toim.) *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*. Studien Verlag 2011, 270–280; Ronald Aronson, *Communism's Posthumous Trial*. *History and Memory* 42:2 (2003), 222–245.
14. Hyvä yhteenveto lobbaustoiminnasta: Laure Neumayer, *Advocating for the cause of the 'victims of Communism' in the European political space*. *Memory entrepreneurs in interstitial fields*. *Nationalities Papers* 45:6 (2017), 492–1012.
15. Euroopan parlamentti, hyväksytyt tekstit: <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2008-0439+0+DOC+XML+Vo//FI> (4.1.2021).
16. Brendan Humphreys, *Russian Exceptionalism. A Comparative Perspective*. *Politics in Central Europe* 12:1 (2016), 9–20.
17. Katalin Miklóssy & Justyna Pierzynska, *Regional Strategic Culture in the Visegrad Countries. Poland and Hungary*. Teoksessa Katalin Miklóssy & Hanna Smith (toim.) *Strategic Culture in Russia's Neighborhood. Change and Continuity in an In-Between Space*. Lexington Books 2019, 83–114.
18. Tomasz Zarycki, *From Soviet to a Western dominated political scene. The geopolitical context of politics in Poland*. Teoksessa Barbara Törnquist-Plewa & Krystof Stala (toim.) *Cultural Transformations after Communism. Central and Eastern Europe in Focus*. Nordic Academic Press 2011, 82–108.

Puolan institutionaaliseen järjestäytymiseen 1990-luvun lopulla liittyi sosialidemokraattien häviö vaaleissa, sillä he olivat siihen asti jarruttaneet kommunismin aikaisen turvallisuuspoliisin arkistojen avaamista.¹⁹ Keskustaoikeiston voitto ja *Mustan kirjan* julkaisemisen nostattama kansainvälinen keskustelu tarjosivat suotuisan ympäristön *Kansallisen muistin instituutin* (Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, IPN) luomiselle vuonna 1998. Koska instituutin perustamista jarruttivat vasemmistopuolueet ja vasemmistotaustainen presidentti Aleksander Kwasniewski (presidenttinä 1995–2005), uudet vallanhaltijat muokkasivat IPN:stä harvinaisen vahvan poliittisen vallankäyttäjän. Piti näet varmistaa, että vasemmiston paluu valtaan ei kykenisi vaarantamaan instituutin yhteiskunnallista painoarvoa, jota historioitsija Dariusz Stola vertasi ministeriön rooliin.²⁰ Toisin kuin Unkarissa, jossa vastaavien laitosten johtajien valinnan takana ovat hallituspiirit, ja johto siten on hallituksesta riippuvainen, IPN:n johtajasta päättää Puolan eduskunta Sejm ja valintaan tarvitaan 60 prosentin enemmistö, mikä on IPN:n johdolle vahva mandaatti ja siten myös liikkumatila.

Jo perustusvaiheessa instituutti sai kaksoistehävän: Ensinnäkin sen tarkoituksena oli Puolan kansaa vastaan marraskuun 1917 itsenäisyystaistelusta kommunistijärjestelmän kaatumiseen kesäkuuhun 1990 tehtyjen rikosten tutkimus, popularisointi ja opetus. Erityishuomio kohdistui toisen maailmansodan aikaisiin tapahtumiin sekä isänmaallisiin perinteisiin. Toiseksi instituutin historiantutkimuksella oli käytännön seuraamuksia: instituutin yhteydessä toimii Puolan kansaa vastaan tehtyihin rikoksiin erikoistunut komissio, joka nostaa syytteitä sota- ja diktatuuririkollisia vastaan sekä ajaa heidän uhreilleen valtiollista kompensatiota. Toisin sanoen instituutti muodostui omalaatuisiksi kompromissiksi historiantutkijoiden ja lainoppineiden välille. Alusta alkaen sen syyttäjän rooli on korostunut, mikä näkyy ensimmäisen johtajan valinnassa:

Puolan parlamentti Sejm nimitti juristi Leon Kieresin virkaan, jossa hän pysyi vuoteen 2005 asti. Instituutin erikoisvaltuuksiin kuului myös *lustraatio*, eli läpivalaisu, jolla varmistettiin, että julkishallinnon työntekijät eivät olleet toimineet edellisen järjestelmän turvallisuuspoliisin informanteina.²¹

Kun IPN:ää tarkastelee kokonaisuutena, voi todeta, että historiantutkimuksen tietynlainen tulkintakehys sinetöitiin alusta lähtien ohjenuoraksi, jonka pohjalta instituutille annettiin käytännön poliittisen toiminnan valtuudet. Mielenkiintoista on, että erityisesti poliittisen roolin osalta instituutin toiminta alkoi muihin itäisen Keski-Euroopan maihin verrattuna melko myöhään. Vuosi 1998 oli EU-jäsenneuvottelujen uudelleenkäynnistämisen ja Natoon liittymisen aaton vuosi, joten ajoituksella tavoiteltiin uskottavuutta länsiliittolaisten silmissä.²² Instituutin perustaminenhan oli yksi lisätodiste Puolan vakaasta tahdosta tehdä selkeä ero kommunistiseen menneisyyteen.

Identiteettirakennuksen uusi vaihe

Kymmenessä vuodessa IPN kasvoi institutionaalisesti valtavaksi organisaatioksi, jonka filiaali löytyi jokaisesta voivodikunnasta (Puolan aluehallinnon ylin taso) ja jossa työskenteli yli 2 000 henkilöä. Tietoinen identiteetin rakennusprojekti käynnistyi Laki ja Oikeudenmukaisuus -puolueen (PiS) voitettua parlamenttivaalit vuonna 2015. Sen myötä instituuttia säätelevää lakia muutettiin vuonna 2018. Lisäyksen 6. artikla puolustaa Puolan tasavallan ja kansan mainetta ja määrittelee jopa kolmen vuoden vankeusrangaistuksen kansalaisuudesta riippumatta niille, jotka rikkovat lakia vastaan. Kuten lakialoitteen virallinen selitys kuului, tarkoituksena oli taistella ”puolalaisten keskitysleirien tai kuolemanleirien” kaltaisia, kansainvälisesti laajalti levinneitä käsityksiä vastaan, jotka vihjasivat puolalaisten osallistuneen Kolmannen valtakunnan rikoksiin. Puolan viranomaiset olivat tässä yhteydessä erityisen ärtyneitä Saksan historiapolitikointiin, jossa puolalaiset

19. Dariusz Stola, Poland's Institute of national Remembrance. A Ministry of Memory? Teoksessa Aleksey Miller & Maria Lipman (toim.) *The Convolutions of Historical Politics*. Central University Press 2012, 45–58.

20. Stola 2012, 46–47.

21. Perustamisdokumentti: Act on the Institute of national Remembrance, Polish Journal of Laws of 1998, no. 155, issued December 18, 1998, <https://www.legal-tools.org/doc/fc69d7/pdf/> (16.4.2021); Ks. myös Monika Nalepa, *Skeletons in the Closet. Transitional Justice in Post-Communist Europe*. Cambridge University Press 2010, 58–96, 206–229.

22. Nalepa 2010, 206–229.

nähtiin juutalaisvastaisina ja osallistuneen holo-kaustin hirmutöihin natsien kanssa.²³ Lopulta lainsäätäjät ei eritelletty kategorisesti, mitkä ilmaiset olivat lainvastaisia, vaan kaikkinaiset viittaukset, jotka voisivat yhdistää natsirikokset Puolan valtioon tai kansaan kiellettiin. Rangaistavuuden ympäröivä määritelmä on sikäli vaarallinen, että se siirtää liikaa painoa tulkinnalle, jota voi sitten poliittisesti ohjailla.

Ajatus siitä, että yksittäisten *kollaboraattoreiden* takia ei saisi tuomita koko kansaa, on tietysti liberaaliarvojen mukainen periaate. Samanlaisesti lakimuutoksessa kuitenkin mainittiin, että Itä-Puolassa tehdyistä rikoksista voidaan pitää syyllisinä myös ”ukrainalaisnationalisteja”, ilman tarkennusta siitä, mitä tai keitä yleistyksellä tarkoitettiin. Lain nojalla voitiin siis rangaista niin puolalaisia kuin ulkomaalaisiakin.²⁴ Tämän lisäksi lain merkitys ytimiltään korostaa, että Puolan kansaa ei voi syyllistää, koska Puolan itsenäisyyttä ja itsemääräämisoikeutta vastaan hyökättiin maailmansodan aikana kuten myös sen jälkeen alkaneen kommunistidiktatuurinkin kaudella. Siten yksittäisten puolalaisten rikosvastuu oli ratkaisevasti kevyempi, koska puolalaiset itse olivat muiden valtojen uhreja. Kuten oikeustieteilijä Patrycja Grzebyk on huomauttanut, Puolan viranomaisten oli tärkeä vedota euroopalaisiin muistilakeihin, jotka rankaisevat holo-kaustin kieltämisestä, jotta vältyttäisiin vallanpitäjille hankalista kansalaisoikeuskeskusteluista mielipide- ja sananvapaudesta.²⁵ Ironista kyllä, holokaustin kieltäminen Puolassa saman lain nojalla ei ole rangaistavaa. Lakimuutos aiheuttikin laajaa kansainvälistä vastustusta ja yhteentörmäyksiä erityisesti Saksan, Yhdysvaltojen, Israelin ja Ukrainan kanssa. Lisäksi keväällä 2018 oli menneillään EU-komission keskustelu 7. artiklan menettelyn aloittamisesta Puolan oikeusval-

tiorikkomusten takia, mihin kyseinen laki tarjosi ylimääräisen argumentin Puolaa vastaan. Siten Puola joutui perääntymään, ja lakia pehmennettiin kesäkuussa 2018: ”syyllinen” ei joudu rikosoi-keuteen vaan siviilioikeuden eteen.²⁶

Kansallisen muistin instituutin kaksoisroolin näkökulmasta on mielenkiintoista, että Puola myöntyi kansainvälisen paineen alla siihen, että historioitsijat voivat päätyä erilaisiin tutkimus-tuloksiin ilman rangaistusta. Jos he sen sijaan päättävät osallistua julkiseen keskusteluun tai ryhtyvät popularisoimaan tieteellisiä löydöksiään, heitä koskee oikeusvastuu Puolan lakien mukaisesti, olivat he sitten puolalaisia tai eivät. Historioitsijoiden tutkimus näytti myös olevan tavoitteellista, ja näitä tuloksia IPN:n juridinen osasto hyödynsi. Toisin sanoen instituutin sisäisen rakenteen hierarkian mukaan lainopillinen syyttäjäpuoli kontrolloi historian tutkimusta.

Historiatulkinnan välinearvo korostui pää-määrässä, joka kohdistui Puolan geopolittisen painoarvon ja kansainvälisen toimijuuden lisää-miseen. Tämä pyrkimys näkyi erityisesti suhteessa Euroopan unioniin, jonka kanssa Puola joutui yhä selvemmin törmäyskurssille PiS:n valtakauden alettua vuonna 2015. EU:ta on myös enenevästi syytetty ylikansallisen hegemonian rakentamisesta. Tätä taustaa vasten uhrin roolin merkitys muuttui niin tärkeäksi, että se turvat-tiin Puolassa lainsäädännöllä.²⁷ Teko valtuutti sementoimaan ja kontrolloimaan virallisen tul-kinnan tietyistä historian tapahtumista, jotka sai-ivat erityismerkityksen kansalliskonservatiivisen arvopohjan rakentamisessa.

Unkari: instituutioiden monistus

Toisin kuin Puolassa, Unkarissa poliittinen eliitti ei katsonut tarvitsevansa muistilakeja. Niiden sijaan maassa keskityttiin instituutioiden raken-

23. Virallinen selitys lakialoitteella Sejm Archiwum, Druk nr. 806, <https://bit.ly/2Inj9uR> (16.4.2021).

24. Lakimuutos Dz.U.2018 poz. 369, Sejm – ISAP: Internetowy System Aktów Prawnych, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000369> (16.4.2021).

25. Patrycja Grzebyk, Amendments of January 2018 to the Act on the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation in Light of International Law. *XXXVII Polish Yearbook on International Law 2017*. Polish Academy of Sciences & Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR 2018, 287–300, 294–296.

26. Lakimuutos Dz.U.2018 poz.1277, Sejm – ISAP: Internetowy System Aktów Prawnych, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180001277> (16.4.2021); ks. myös Poland Holocaust law: Government U-turn on jail threat. BBC 27.6.2018, <https://www.bbc.com/news/world-europe-44627129> (16.4.2021); Marc Santora, Poland’s Holocaust Law Weakened After ‘Storm and Consternation’. *New York Times* 27.6.2018, <https://www.nytimes.com/2018/06/27/world/europe/poland-holocaust-law.html> (16.4.2021).

27. Aleksandra Gliszczyńska & Anna Śledzińska-Simon, Victimhood of the Nation as a Legally Protected Value in Transitional States. Poland as a Case Study. *Wrocław Review of Law, Administration & Economics* 6:2 (2018), 45–61.

tamiseen, ja tärkein työkalu oli säätiöiden perustaminen erilaisten museoiden ja tutkimuslaitosten toiminnan koordinoimiseksi. Ensimmäisiä niistä oli *1956-Intézet* (suom. 1956-instituutti), joka perustettiin järjestelmävaihdoksen yhteydessä kesäkuussa 1989. Laitoksen tehtävänä oli alun perin tehdä primääritutkimusta vuoden 1956 vallankumouksesta sekä kommunistivallan oppositiosta, mikä tarkoitti pioneerityötä lähdeaineistojen keruussa. Tuloksena oli ainutlaatuinen, myös kansainvälistä arvostusta niittänyt *Oral History* -arkisto sekä siihen liittyvä tutkimus, joka vuosien mittaan laajeni valtiososialismin eri vivahteiden tarkasteluun.²⁸ Instituutin tieteelliset ansiot eivät kuitenkaan riittäneet, sillä sen tulintoja pidettiin ”liian liberaaleina”. Unkarin valtiososialismin ilmapiiri ja talous olivat avautuneet ja siirtyneet yhä selkeämmin hyvinvointiyhteiskunnan suuntaan 1960-luvulta alkaen. Lopullinen järjestelmävaihdos tapahtui neuvotteluteitse, ja kommunistit luopuivat vallastaan rauhanomaisesti. Näiden seikkojen esiintuominen sopi huonosti totalitarististen teorioiden jyrkkään mustavalkoiseen tulkintakehykseen.

Kommunistisen järjestelmän romahdettua Unkarissa ei ollut totuuskomissiota tai kansallisen muistin instituuttia kuten Puolassa. Tilanteen muutti artikkelissa jo aiemmin mainittu, vuodesta 1997 vellonut eurooppalainen debatti itäeurooppalaisten kommunismikokemusten tunnustamisen tarpeesta. Unkarissa seurattiin tarkkaan, mitä esimerkiksi Puolassa tapahtui, ja aika oli sopiva heti IPN:n vuonna 1998 tapahtuneen perustamisen jälkeen.

Viktor Orbánin ensimmäinen hallitus (1998–2002) pyrki kertaheitolla muokkaamaan muistisääntöjä kajoamalla radikaalisti tutkimuslaitosten institutionaaliseen pohjaan. Ensi töikseen hallitus näivetti liberaalien linnakkeena nähdyn 1956-instituutin toimintaa nakertamalla 90 prosenttia sen rahoituksesta. Sitten se iski toista tutkimuslaitosta, sosialistipuolueen ylläpitämän säätiön hallinnoimaa *Poliittisen historian*

instituuttia vastaan. Tämä instituutti erikoistui kommunistisen puolueen ja 1800–1900-lukujen Unkarin poliittisen historian tutkimukseen, säilytti kommunistipuolueen arkistoa, julkaisi historiallista aikakauslehteä ja pyöritti tiedealan kustantamoa. Hallitus leikkasi instituutin rahoituksen kokonaan, ja instituutti on toiminut siitä lähtien lahjoitusten turvin.²⁹ Saman tien lanseerattiin uusi ”20. vuosisadan tutkimusohjelma”, johon 1956-instituutista ja Poliittisen historian instituutista otetut rahat kanavoitiin. Tällä osoitettiin, että edelliset, liberaalivasemmiston johtamat laitokset eivät olleet täyttäneet roolia, jota hallitus nyt tavoitteli.

Hallitus perusti *Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány* (suom. Keskisen ja itäisen Euroopan historian ja yhteiskunnan tutkimuksen säätiön – tästä lähtien KIEHYT-säätiön), päämääränä 1900-luvun diktatuurien tutkiminen, ja aikakausi määriteltiin, kuten Puolassakin ”vuodesta 1917 nykypäiviin saakka”, vaikka vuosi 1917 ei kannakaan erityistä merkitystä Unkarin historian näkökulmasta. Ensimmäiseksi muodostettiin *20. vuosisadan instituutti* toteuttamaan yllä mainittua tutkimusohjelmaa, ja se sai myös oman kustantamon. Sen jälkeen säätiön alaisuuteen luotiin erilaisia, usein päällekkäisillä tutkimusprofiileilla ja moninaisilla koulutus- ja valistustehtävillä varustettuja laitoksia. Vuonna 2000 perustetun *XXI vuosisadan instituutin* missio on ollut tuottaa tietoa ja toimia konservatismiin ajatushautomona, päämääränä kansallisen suvereniteetin ja liikkumatilan laajentaminen, fokuksena Visegrad-liiton alue.³⁰ Visegrad-maat (Puola, Tšekki, Slovakia ja Unkari) tiivistivät samaan aikaan yhteistyötä parantaakseen neuvotteluasemiaan EU-integraatiokeskusteluissa ja vauhdittaakseen liittymisprosessia yhteisellä strategialla.³¹

KIEHYT-säätiön päätarkoituksena oli kuitenkin hallinnoida vuonna 2002 perustettua *Terror Háza Múzeum* (suom. Terroritalo-museo), ja siinä vaiheessa 20. vuosisadan instituutin toimin-

28. Kansalliskirjasto Széchényin alaisuudessa toimiva 1956-instituutti ja Oral History Archive (Országos Széchényi Könyvtár: Az 1956-os Intézet és a Oral History Archivum), http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:az_intezet/intezet_tortenete (16.4.2021).

29. Avoin kirje parlamentille, Kansalliskirjasto Széchényin alaisuudessa toimiva 1956-instituutti ja Oral History Archive, http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:sorsunk/ogytajek (16.4.2021).

30. 20. vuosisadan instituutin kotisivu: <https://www.xxiszazadintezet.hu/rolunk/> (16.4.2021).

31. Katalin Miklóssy, Subregional Integration in East Central Europe. Strategies in the In-Between Sphere. Teoksessa Matthew Broad & Suvi Kansikas (toim.) *European Integration Beyond Brussels*. Palgrave Macmillan 2020, 269–290.

takin sidottiin museon toimintaan. Molempien johtajaksi valittiin Fideszin virallinen historioitsija, Mária Schmidt, joka oli pääministeri Orbánin pääneuvonantaja (1998–2002). Pääministeri Orbán julisti Terroritalon avajaisissa, että museo ”lukitsi yhteen kaksi vierasperäistä diktatuuria”, eli edusti kaksoismiehityksen teoriaa ja kansakunnan uhriasemaa.³² Nimen valinta sinänsä viittasi totalitarismitulkintaan, jossa aikakaudet nähdään yksinomaan rikollisina ja väkivaltaisina. Museo on alusta asti saanut osakseen kiihkeää kritiikkiä, sillä vasemmiston mielestä se keskittyy pääasiassa kommunismin aikaan ja jättää esimerkiksi natsivallan ajan marginaaliin. Terroritalon avajaiset olivat kaksi kuukautta ennen parlamenttivaaleja, joten sitä arveltiin Fideszin vaalitempuksi. Mária Schmidt tokaisi kritikoille, että vasemmisto ei kyennyt kunnioittamaan uhrien muistoa³³.

Säätiön uusi rooli

Seuraavat sosialistihallitukset (2002–2010) pyrkivät pitämään KIEHYT-säätiön toimivallan pääasiassa Terroritalon hallinnoinnissa.³⁴ Kun Fidesz vuonna 2010 palasi valtaan, se alkoi lähes välittömästi lujittaa muistipoliittista valtaansa, ja KIEHYT-säätiön rakennetta muokattiin uuteen uskoon. Hallitus päätti lakkauttaa 1956-instituutin perustana toimineen säätiön, joka oli siihen asti koordinoinut toiminnan mahdollistamat yksityiset lahjoitukset, ja tämän takia suurin osa instituutissa työskennelleistä tutkijoista joutui lähtemään.³⁵ 1956-instituutin loput rippeet liitettiin organisatorisesti Unkarin Széchényi-kansalliskirjastoon. Tyhjiötä täyttämään perustettiin vuonna 2011 *Kommunismin tutkimuksen instituutti* tuottamaan tietoa valtiososialismista kiinnittämällä huomiota korostetusti uhrien asemaan sekä kom-

munismin vastaiseen toimintaan.³⁶ Sekin toimii KIEHYT-säätiön alaisena.

Vaikka vuoden 1999 jälkeen instituutteja oli perustettu lähes maanisella nopeudella, KIEHYT-säätiön tehtäväkenttä laajeni ja toiminta aktivoitui erityisesti vuoden 2014 jälkeen. Pääministeri Orbán julisti, että Unkari kääntyy illiberaaliin suuntaan, sillä lännen ihmisoikeuskeskeinen individualismi oli aikaansa elänyt, joten kansakunnan etu tulisi priorisoida.³⁷ Julistus vauhditti rypäsinstituuttien poliittisen tahdon palvelua, ja tätä edesauttoi se, että kaikkia laitoksia johti jo aiemmin mainittu, Orbánin luottohenkilö Mária Schmidt. Laitosten järjestämät tilaisuudet tai ulostulot riippuivat siitä, miten Unkarin kansainvälinen asema muuttui EU:ssa. Mitä enemmän maata kritisoi oikeusvaltion heikentämisestä, sitä kiihkeämmin instituutit kääntyivät nationalistisiin aiheisiin konservatiivisin äänenpainoin.

Vuonna 2014 aloitti toimintansa uusi rykelmä instituutteja, jotka kaikki oli perustettu hallituksen asetuksilla vuonna 2013, vain muutama kuukausi ennen vuoden 2014 parlamenttivaaleja – tarkoituksena varautua mahdolliseen häviöön. Uusien instituuttien piti yhtäältä varmistaa, että hallituksen visio menneisyydestä välittyi, toisaalta Fideszin maailmankuvan jakavat tutkijat oli tärkeä saada vankkoihin asemiin institutionaalisin keinoin. Näitä laitoksia ei enää perustettu KIEHYT-säätiön alaisuuteen taktisista syistä: oli nimittäin tuoreessa muistissa, miten säätiötoiminnan taloudellisella näivettämisellä voitiin tutkimuslaitoksia ajaa paitsioon, kuten kävi 1956-instituutin tapauksessa. Täten *Veritas-instituutti* (veritas, ’toisuus’) suuntautui kommunistivallan tutkimuksen ohella sotien välisen aikaan, jotka molemmat alkoivat korostua virallisessa historiapolitiikassa.³⁸ Kun hallitus lopulta lak-

32. Pääministeri Viktor Orbán puhe Terroritalo-museon avajaisissa vuonna 2002. Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=DAQpHYU3m3s> (16.4.2021).

33. Mária Schmidt, A Terror Háza Múzeum Első Éve. Teoksessa Mária Schmidt, *Egyazon Mércével. A Visszaperelt Történelem*. Egyetemi Kiadó 2003, 179–180.

34. Sosialistihallituksen pääministerin Ferenc Gyurcsányin allekirjoittamat vuoden 2005 muutokset säätiön rakenteeseen, toimintaan sekä budjettimalliin: http://www.nefmi.gov.hu/letolt/minisz/alapito_okirat/kozalap/alapito_okirat_kkeuropai_tort_tars_kutatas_kozalap.pdf (16.4.2021).

35. Raportti 1956-instituutin toiminnasta vuonna 2011. 1956-instituutin kotisivu: <http://1956osintezet.hu/hu/blog/beszamoloz-1956-os-intezet-2011-evi-tevekenysegerol> (16.4.2021).

36. Tutkimusprofiilista saa tietoa: Kommunismia tutkiva instituutin kotisivulla (Kommunizmust Kutató Intézet, Hírek), <https://www.kommunizmuskutato.hu/hirek> (16.4.2021).

37. Viktor Orbán, Speech at the 25th Bálványos Summer Free University and Student Camp, 31.7.2014. *Hungarian Spectrum*, <https://hungarianspectrum.org/2014/07/31/viktor-orbans-speech-at-the-xxv-balvanyos-free-summer-university-and-youth-camp-july-26-2014-baile-tusnad-tusnadfurdo/> (16.4.2021).

38. Veritas-instituutin tutkimusprofiilista ks. Instituutin kotisivu: <https://veritasintezet.hu/hu/lectori-salutem> (16.4.2021).

kautti 1956-instituutin vuonna 2019, sen keräämä ja ylläpitämä Oral History -arkisto siirrettiin tähän hallituksen omaan historian tutkimuslaitokseen. Samaan aikaan sai alkunsa *Kansallisen muistin komitea*, joka muistutti läheisesti Puolan IPN:n organisatorista mallia, tarkoituksena tutkia kommunistidiktatuurin rikoksia yhteistyössä valtakunnan syyttäjävieraston kanssa. Siten komiteaan valikoitui historioitsijoiden ohella juristeja.³⁹ Lisäksi perustettiin *Järjestelmänmuutosta tutkiva instituutti*, jonka tieteelliseksi päämääräksi tuli todistella, miten Unkari muuttui parlamentaariseksi demokratiaksi.⁴⁰ *Kansallisperinnön instituutti* luotiin huolehtimaan hallituksen hyväksymästä fyysisestä perinnöstä, kuten hautausmaista, muistomerkeistä ja patsaista.

Vuosi 2015 oli monella tavalla instituutionaalisesti vedenjakaja: Puolan Laki ja Oikeudenmukaisuus -puolueen (PiS) voiton jälkeen Unkarin instituutit alkoivat korostaa Visegrad-maiden yhteistyön merkitystä. Pakolaiskriisi puolestaan nosti esille vapaustaisteluretorikan, mikä johtui jatkuvista törmäyksistä EU-politiikan kanssa. KIEHYT-säätiön perustusasiakirja päivitettiin, ja tavoitteeksi asetettiin kulttuuriperinnön vaalimisen ja tieteellisen tutkimuksen ohella yleisön valistus sekä kouluopetuksen edesauttaminen, tarkoituksena vahvistaa laajempia yhteiskunnallisten, taiteellisten, kulttuuristen ja tieteellisten yhteyksien ymmärrystä ja seuraamista.⁴¹

Vuosi 2015 oli otollinen sopivan mielikuvan viljelyyn vapaustaistelujen Unkarista jo senkin takia, että massiivinen valmistautuminen vuoden 1956 kansannousun muistojuhlallisuuksiin oli alkanut. Hallitus kanavoii huomattavia varoja

(noin 40 miljoonaa euroa) varta vasten perustettuun 1956-muistikomiteaan, jonka puheenjohtajana toimi Mária Schmidt. Hän sai erityisvaltuudet hallitukselta (*Government Commissioner*) tehtävää varten.⁴² Hän organisoii kaikki KIEHYT-säätiön kautta ja suoraan hänen alaisuudessaan toimineet instituutit sekä Terroritalo-museon järjestämään erilaisia tilaisuuksia. Erityisesti panostettiin kouluryhmiin sekä opettajien jatkokoulutustilaisuuksiin. Viesti, joka piti välittää, oli kahtalainen: Yhtäältä reflektoitii menneillään olevaan EU-Unkari/Puola-ristiriitaa ja tarjottiin uutta tulkintaa vuoden 1956 tapahtumista. Sen mukaan länsimaat olivat yhtä lailla syyllisiä kansannousun nujertamiseen, koska ne eivät tulleet apuun. Ylipäänsä vuoden 1956 tapahtumat olivat johtuneet siitä, että länsi oli luovuttanut Unkarin Neuvostoliitolle vuonna 1945. Vastaavasti Puola oli aina tukenut unkarilaisten vapauspyrkimyksiä. Toisaalta vuoden 1956 vallankumousyrityksellä ei ollut johtajaa, vaan se oli ruohonjuuritason kansannousu kommunistihallintoa vastaan. Tämä viesti oli suunnattu vasemmiston historiatulkintaa vastaan, sillä siinä on korostunut vallankumouksen ja kansannousun symbolina silloisen kommunistipääministerin Imre Nagyn sekä reformistikkommunistien merkitys. Uuden tulkinnan mukaan oikeita sankareita olivat kadun ihmiset, jotka taistelivat ylivoimaista vihollista vastaan.⁴³

Instituutionaalisen kulttuuritaistelun viimeinen vaihe alkoi *Unkarilaisuuden tutkimuksen instituutin* perustamisella vuonna 2019. Sen päämääränä on ollut keskittyä unkarilaisten varhaishistoriaan ja alkuperään. Instituutti pal-

39. Kansallisen Muistin Komitea (Nemzeti Emlékezet Bizottsága), kotisivu: <https://neb.hu/hu/koszonto> (16.4.2021).

40. Järjestelmänmuutosta tutkiva instituutti (Retörkki), kotisivu: <http://www.retorki.hu/koszonto> (16.4.2021).

41. Säätiön perustamisesta hallituksen asetus (Közalapítvány létrehozásáról szóló 1020/1999. (II. 24.) Kormány Határozat. *Jogtár: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány alapító okirata, módosításokkal egységes szerkezetben*), Lakien ja asetusten kokoelma: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A16K0232.MKA&txtreferer=00000001.TXT> (16.4.2021).

42. Hallituksen asetus 1956 kansannousun muiston juhlavuodesta (A Kormány 1728/2015. /X.8./ Korm. Határozata az 1956-os forradalom és szabadságharc emlékéve meghirdetéséről). *Magyar Közlöny* 2015. évi 146. szám. IX. Határozatok Tára. Käytetystä budjetista Drága a Fideszes emlékezetpolitika. *Népszava* 17.8.2020. <https://nepszava.hu/3088507-draga-a-fideszes-emlekezetpolitika> (16.4.2021).

43. 1956 juhlavuoden kotisivu: <https://www.magyarforradalom1956.hu/v/1956-ban-remenyre-tanitottuk-az-egesz-vilagot/> (16.4.2021). Ks. myös hallituksen linjapuheet, jota juhlavuosi seurasi: The Hungarian character is determined by courage and the desire for freedom. *Website of the Hungarian Government, Minister of Defence*, 23.10.2015, <https://2015-2019.kormany.hu/en/ministry-of-defence/news/the-hungarian-character-is-determined-by-courage-and-the-desire-for-freedom> (16.4.2021) sekä Orbán Viktor ünnepi beszéde az 1956-os forradalom 60. Évfordulóján, *Website of the Hungarian Government, Prime Minister's Office*, 23 October 2016, <http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-unnepi-beszede-az-1956-os-forradalom-60-evfordulojan/> (16.4.2021); ks. myös Heino Nyyssönen & Jussi Metsälä, Building on legacy and tradition. Commemorations of 1956 in Hungary. *National Identities* 21:4 (2019), 379–393.

velee historiaopetuksen sisältöremonttia, jossa keskitytään vain kansalliseen katseeseen, irralaan kansainvälisestä historiasta.⁴⁴ Vuoden 2020 joulukuussa hallitus ajoi läpi perustuslain muutoksen, jolla tehtiin lähes mahdottomaksi kajota säätiöiden omaisuuteen.⁴⁵ Muistipoliittinen ja instituutionaalinen valmistelu vuoden 2022 parlamenttivaaleihin on alkanut.

Kulttuuritaistelun yhteinen rintama: instituutionaalinen lähentyminen

Puola ja Unkari ovat ylläpitäneet läheisen ystävyysmyyttiä, jota on perusteltu useimmiten yhteisellä historialla: on taisteltu toisten vapauden puolesta. Koska maat eivät ole tai ole olleet rajanaapureita, eikä niillä siten ole ollut rajaerimielysyyksiä, kestäviä liittolaisuuksia on ollut helppo solmia. Tätä ystävyyttä alettiin vaalia 2000-luvulla myös instituutionaalisesti. Oli selvää, että Kansallisen muistin instituutin (IPN) historiapolitiittinen asemoituminen eli ”kaksoismiehityksen” argumenttiin nojaava *kansakunta uhrina* -teema vaikutti aikoinaan keskeisesti Unkarin instituutionaaliseen kehitykseen, eritoten Keskisen ja itäisen Euroopan historian ja yhteiskunnan tutkimuksen säätiön sekä myöhemmin sen lippulavan, Terroritalo-museon perustamiseen. Terroritalo-museo on vastaavasti ollut malliesimerkinä Varsovan kansannousun museon avaamiselle ja näyttelyiden suunnittelulle, jota Varsovan silloinen pormestari Lech Kaczyński ajoi vuonna 2004.

2010-luvun puolivälissä koitti aktiivisemman yhteistyön aika. IPN järjesti unkarilaisen säätiön alaisuuteen kuuluvien instituuttien sekä vuoden 2013 jälkeen perustettujen historiainstituuttien kanssa yhteisnäyttelyitä, -julkaisuja sekä -konferensseja ja jopa yhteistutkimusprojekteja. IPN:n johtaja Łukasz Kamiński aktiivisella myötävaikutuksella solmittiin vuonna 2015 yhteistyösopi-

mus unkarilaisen *Kansallisen muistin komitean* kanssa.⁴⁶ Komitean piti seurata IPN:in jalanjalkia kommunistidiktatuurin syyllisten jahtaamisessa, ja sillä oli tarve oppia 15 vuotta vanhemman instituutin oikeusratkaisuista sekä kansanvalistuskokemuksista. Unkarilaiset myönsivät auliisti olevansa kateellisia paitsi IPN:n vaikuttavasta instituutionaalista rakenteesta ja koosta myös sen paremmasta yhteiskunnallisesta roolista, sillä Puolassa oli mahdollista tuomita kommunismirikoksiin syyllistyneitä, vaikka nämä sattuisivat olemaan kuolleitakin. Oppimisprosessin tuloksena komitea teki lakimuutosehdotusten sarjan Unkarin parlamentille.⁴⁷

Vuodesta 2007 lähtien maaliskuun 23. päivää on juhlittu Puolan ja Unkarin ystävyyspäivänä. Tästä päättivät Puolan Sejm ja Unkarin parlamentti, ja vuosi 2016 julistettiin Puolan ja Unkarin välisen solidaarisuuden juhluvuodeksi. Vuoden 1956 tapahtumia kunnioitettiin monin yhteistoimin niin IPN-näyttelyllä ja -julkaisuilla⁴⁸ kuin Budapestissa Poznanin vuoden 1956 kansannousun kunniaksi järjestetyllä näyttelyllä, jonka pääministeri Orbán avasi.⁴⁹ Unkarin hallitus kustansi myös parinsadan puolalaisnuoren vierailun vallankumouksen juhllisuuksiin.

Vuosiin 2018–2019 tultaessa EU:n sekä Puolan ja Unkarin välit päätyivät umpikujaan. Molempia maita vastaan väläytettiin perussopimuksen 7. artiklan menettelyn käytönottoa, mikä olisi vienyt Puolalta ja Unkarilta äänioikeuden EU-päätöksenteossa. Kysymys oli vuorovaikutteisesta dynamiikasta, sillä mitä enemmän EU pyrki painostamaan maita oikeusvaltioasiassa tai maahanmuuttoon liittyvässä taakanjaossa, sitä keskitetyimmäksi ja konservatiivisemmäksi vallan realiteetit muuttuivat kotimaisilla kentillä. Poliittisen eliitin itsetuntoa ja oikeassaoloa vahvisti myös se, että Fidesz onnistui Unkarissa vuonna

44. Historiaopettajien liitto protestoi ankarasti historian vääristämiseksi ja kansallistarujen opettamiseksi historiallisina faktoina kutsumaansa toimintaa, <https://te.hu/a-tortenelemtanarok-egylete-allasfoglalasa-az-uj-nemzeti-alaptanterv-2020-januar-31-en-megjelent-szovegerol/> (16.4.2021).

45. Unkarin hallituksen T/13647 lakiehdotus Perustuslain 9. pykälän muuttamiseen. (Magyarország Kormánya, T/13647 törvényjavaslat az Alaptörvény 9. módosításáról), muutos hyväksyty 15.12.2020. Parlamentin kotisivu: <https://www.parlament.hu/irom41/13647/13647.pdf> (16.4.2021).

46. Yhteistyösopimus <https://neb.hu/asset/phpNBalcu.pdf> (16.4.2021).

47. Kossuth Radio: *180 percben* -ohjelma, 27.4.2015, <https://neb.hu/hu/az-egyuttmukodesi-megallapodasrol-a-180-percben> (16.4.2021).

48. Esim. yhteisnäyttelyyn pohjaava julkaisu: Łukasz Kamiński, 1956. *Polska-Węgry. Historia i pamięć*. Warszawa: IPN, NEB, Varsói Magyar Kulturális Intézet 2016.

49. Kansallisen Muistin Komitean Tiedonanto (Nemzeti Emlékezet Bizottságának Közleménye): http://os.mti.hu/hirek/118423/a_nemzeti_emlekezet_bizottsaganak_kozlemenye (16.4.2021).

2018 ja PiS Puolassa vuonna 2019 uusimaan mandaattinsa parlamenttivaaleissa. Kysymys oli nyt kulttuuritaistelun uudesta vaiheesta, jossa vakinnutettaisiin lopullisesti kansalliskonservatiiviset ja kristilliset arvot.⁵⁰ Tämä yhä autoritäärisemmäksi kehittyvä tilanne näkyi institutionaalisen tikan.

Puola – kuten aiemmin mainittiin – alkoi kiristää muistilainsäädäntöä, jolla vahvistettiin myös kotiareenalla uhrimielikuvaa ja historiallista kokemusta ulkovaltojen painostuksesta. Se lisäsi painetta sananvapauteen ja tieteellisen tutkimuksen julkisuuteen.⁵¹ Unkarissa muistipoliittisesta keskustelusta tuli poliittisen kentän keskeinen areena, jossa laidasta laitaan, niin oikealla kuin vasemmallakin, viljeltiin tuttua vastakkainasettelua marttyyrikansasta vieraan vihollisen edessä.⁵² Vasemmisto tosin käytti Venäjää pelottelun välineenä, sillä Orbánin hallitus oli varsin läheisessä väleissä Vladimir Putinin johtamaan Venäjään.

Puola ja Unkari myös tiivistivät institutionaalista yhteistyötä Visegradin viitekehystä käyttäen. Visegradin liittoon kuuluu EU-mallin mukaan puolen vuoden kestoinen, kiertävä puheenjohtajuus, joka velvoittaa puheenjohtajamaita järjestämään erilaisia, kaikkia jäseniä kiinnostavia kulttuuritapahtumia. Unkari päätti nostaa esille puheenjohtajakautensa 2017–2018 pääteeman, ”Euroopan tulevaisuuden”, ykkösaiheeksi kulttuurisodat ja kulttuurien törmäyksen, ja siinä keskeisiksi kysymyksiksi määriteltiin, miten Visegrad-maat voisivat olla voittoisia kulttuuritaistelussa.⁵³ Kulttuuritaistelun ajankohtaisuutta korostaakseen Keskisen ja itäisen Euroopan historian ja yhteiskunnan tutkimuksen säätiö järjesti teeman mukaisesti erilaisia keskustelutilaisuuksia.⁵⁴

Kulttuuritaistelu pragmaattisesti – päätelmät

Kulttuurisodan tarkoituksena on ollut luoda uusi aikakausi, joka ylittää poliittisen vallan. Mutta miten määrittää ajan henki, eli mikä on aikakausissa se ydin, joka on vähiten altis muutoksille? Puolan ja Unkarin yhä autoritäärisempään suuntaan kääntyvät regimit ovat havahtuneet omaan haavoittuvuuteensa EU-yhteisön paineen alla. Valtaeliitit ovat joutuneet tajuamaan, että heidän aikaansaamansa poliittiset, taloudelliset ja sosiaaliset rakenteet ovat kansainvälisistä toimijoista riippuvaisia eli alttiita muutoksille, joilla voi olla merkittäviä seurauksia kansakunnan identiteetille. Aikakauden luominen edellyttää kuitenkin edellisiin aikakausiin verrattuna suhteellista jatkuvuutta, jossa ydinviesti säilyy ja ylittää sukupolvet. Tällaista jatkumoa ja poliittisen tahdon viestien välittäjäfunktiota palvelevat instituutiot, jotka suuntautuvat luonteeltaan tulevaisuuteen, eli kulttuuri-, tiede- ja koululaitokset. Yhteiskuntajärjestelmän arvopohjan sementoimiseksi on välttämätöntä luoda selkeä ja helposti ymmärrettävä jatkumon tuntu – eli yhtenäistää muistisäännöksiä. Instituutiot edistävät tässä identiteettiprojektissa virallisesti suotavan muistin artikulointia, konservointia ja popularisointia. Siten ne ovat autoritaarisen hallinnon näkökulmasta tehokkaita viestintävälineitä.

Itäisen Euroopan ja eritoten tämän tutkimuksen kohdemaiden osalta kolmella elementillä on ollut ratkaiseva merkitys siinä, miten instituutiot ovat nousseet historiapolitiikoinnin ja kulttuuritaistelun keskeiseksi areenaksi. Instituutioiden käyttöarvoon ja -tapaan ovat vaikuttaneet ensinnäkin politiikanteon tilapäiset realiteetit, erityisesti reagointi kansainvälisiin ärsykeisiin tai kotimaisen valtataistelun tilanteisiin, toiseksi

50. Timothy D. Lusch, A Demon-Haunted Europe. Democracy's Totalitarian Impulse. An exclusive interview with Ryszard Legutko. *New Oxford Review*, October 2017; V. Orbán, puhe 14.9. 2019, hallituksen kotisivu: <http://www.miniszterelnok.hu/prime-minister-viktor-orbans-speech-at-the-12th-congress-of-the-federation-of-christian-intellectuals-kesz/> (16.4.2021).

51. Gliszczynska & Śledzińska-Simon 2018, 45–61.

52. Balázs Trencsényi, In Search of a New Ideology. Teoksessa B.Trencsényi, Michal Janowski, Monika Baár, Maria Falina, Luka Lisjak-Gabrijelcic & Maciej Kopeček (toim.) *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume II/2. Negotiating Modernity in the "Short Twentieth Century and Beyond" (1968–2018)*. Oxford University 2018, 277–328.

53. V4 Connects, Hungarian Presidency 2017/2018: “The Future of Europe” <http://europajovojev4.eu/en/#koszonto> (16.4.2021).

54. Keskisen ja itäisen Euroopan historian ja yhteiskunnan tutkimuksen säätiön ohjelma, Kulttuuritaistelu 2018, (KKETTK Közalapítvány, *Kultúrharc 2018*), Terroritalon kotisivu: <https://tortenelem.info.hu/hirek/kulturharc-2018.html> (16.4.2021).

55. Gregor Feindt, Félix Krawatzek, Daniela Mehler, Friedmann Pestel & Rieke Trimcev, Entangled memory. Towards a third wave in memory studies. *History and Theory* 53:1 (2014), 24–44.

autoritääristen hallintojen rakennuspalikkana yhä tärkeämmäksi kasvanut arvokeskustelu sekä kolmanneksi valtamekanismiin olennaisesti liittyvä yhteiskunnan kontrollointihalua ja vallankeskittämisyrittäminen. Siinä missä kaksi edellä mainittua ovat vaikuttaneet instituutioiden toiminnan sisältöihin ja niiden välittävään tematiikkaan, kolmas on muokannut institutionaalisia rakenteita ja johtamistapoja.

Puolassa ja Unkarissa institutionaalinen kehitys on ollut monella tapaa samankaltaista. Molemmissa maissa institutionaalinen kehitys on johtanut siihen, että muistisääntöjen ja muistilakien määrä on lisääntynyt ja tiukentunut. Tavoiteltua muistitulkintaa tuetaan oikeudellisen tai sosiaalisen rangaistavuuden pelotteilla. Pelkistettyjen toistojen kautta vaikutetaan yleisen historiadiskurssin logiikkaan.⁵⁵ Puolan ja Unkarin instituutioiden asemointi eroaa silti toisistaan. Puolassa keskeiset instituutit ovat Sejin kontrollin alla, mikä tarkoittaa, ettei yhdelläkään puolueella ole tarpeeksi valtaa ohittaa kokonaan parlamentin tahtoa, kuten Unkarin tapauksessa. Tämän vuoksi muistipolitiikan ja niitä palvelevien instituutioiden lainkäyttöönkin oikeuttava vahva asema on Puolassa välttämättömyys valta- eliitille. Unkarissa hallituspuolueella on puolestaan ylivoimainen enemmistö parlamentissa, ja hallitus saa siten tahtonsa läpi asiassa kuin asiassa. Ei siis ole tarvetta muistilainsäädännölle, ja hallitus pystyy ohjaamaan instituutioita suoraan. Unkarilainen erikoisuus on myös institutionaalisen rakenteen maaninen monistaminen: massiivinen määrä palvelee kulttuuritaistelun ja muistin hegemonian päämääriä.

Ajallisesta näkökulmasta voidaan todeta, että instituutioiden lähitarkastelu auttaa ymmärtämään, miten kulttuuritaistelu on jaksottunut, ja kuinka kansallisten ja kansainvälisten tasojen yhteen kietoutuminen ja muutokset ovat vaikuttaneet olennaisesti ”taistelun” evoluutioon ja intensiteettiin kohti kulttuurihegemonian tavoittelua. Väitän, että kulttuuritaistelu lähti liikkeelle alun perin 1990-luvun lopulla siitä, että itäiset maat halusivat saada länneltä tunnustusta ja tasa-arvoista kohtelua EU-jäsenyysneuvottelujen alla. Tämän takia ne käyttivät Euroopassa yleisesti sovittua ja hyväk-

syttyä muistisääntömallia, holokaustia, jonka kylkeen ne pyrkivät liittämään omat itäeurooppalaiset kärsimyskokemuksensa. Siinä missä holokausti oli lännen testi idälle ihmisoikeuskysymyksissä, itäkin asetti oman muistipoliittisen testinsä lännelle. Länsi ei kuitenkaan ollut halukas huomiomaan itäisten jäsen ehdokkaiden muistipoliittisten toiveiden takana piileviä odotuksia – ja tämä jätti jälkensä. Itäeurooppalaiset mepit joutuivat lobbaamaan kymmenen vuotta ennen kuin kommunismin kärsimykset saatiin lisättyä yhteiseurooppalaiseen muistisääntöön. Tämä kansainvälinen tausta eli lännen vasemmistoliberaalien nuiva suhtautuminen tarjosi Puolan ja Unkarin johdolle otollisen tilaisuuden käydä kotikentän vasemmiston ja liberaalien kimppuun ja syyttää heitä valtiososialismin henkisen perinnön kantajiksi. Kansainvälisen debatin kansallistaminen oli oiva keino ravistella perin pohjin muistisääntöjä ja niiden institutionaalista pohjaa sekä niiden ylläpitämiä valta-asemia.

Kulttuuritaistelun uusi, kiihkeämpi vaihe 2010-luvun keskivaiheilla koitti, kun yhteentörmäykset EU:n kanssa lisääntyivät ja Puolan ja Unkarin poliittisen johdon pettymykset jäsenyyteen nostattivat debaattit suverenisuuden merkityksestä. Kysymystä kansallisista tai kansainvälisistä päämääristä pohdittiin rinnakkain koti- ja EU-areenoilla. Mitä enemmän ulkoiset paineet kasvoivat vuoden 2015 jälkeen, sitä enemmän valta keskitti ja tiukensi otettaan instituutioista, joiden rakennetta ja toimintaperiaatteita muutettaessa niiden viesti pelkistyi. Kulttuuritaistelun uusi vaihe saavutettiin vuonna 2017, jolloin käsitteen käyttö alkoi yleistyä.

Kulttuuritaistelu on perimmiltään pitkäkestoinen asemasota, jossa poterot ovat syviä, rintamalinjat selviä ja välimaastossa olevia ammutaan kahdelta suunnalta. Menneisyyden institutionaalinen diskurssi, niin vallan kuin oppositionkin, on mustavalkoista ja viholliskuviin pohjaavaa. Puolassa ja Unkarissa eletään ideologisen polarisaation ja sensaatiohistorian aikaa,⁵⁶ jossa symmetrisesti reagoidaan toisten tutkimustuloksiin relativisoimalla ja kyseenalaistamalla tutkimusten tieteellisyys. Poliitikko on ottanut haltuunsa historiantutkimuksen sen institutionaalisen asemoitumisen kautta, ja historioitsijoiden suuri

56. William Davies, Why We Stopped Trusting Elites. *The Guardian* 29.11.2018.

haaste on astua ulos asemasodan välimaastoon.⁵⁷

Ongelma on silti paljon syvemmillä. Nykyiset historioitsijasukupolvet kasvavat ja saavat koulutuksensa keskitettyjen institutionaalisten rakenteiden sisällä. He sosiaalistuvat tietynlaiseen arvomaailmaan ja tieteenalakulttuuriin sekä sen argumentaatiologiikkaan. Huolimatta tieteen kansainvälisestä luonteesta erityisesti globaalin tiedonvälityksen aikana, kansallisen kontekstin ja oman intellektuaalisen ympäristön merkitys kasvaa nationalismin vahvistumisen myötä. Kulttuuritaistelu voitetaan nimenomaan silloin, kun

enemmistö uudesta sukupolvesta on sisäistänyt ajattelutavan, jossa toisentyypisiin menneisyystulkintoihin suhtaudutaan epätosina tai epärelevantteina. Muistihegemonia luo näet ajan henkeä – eli omanlaistaan aikakautta.

Poliittisen historian dosentti **Katalin Miklóssy** on Helsingin yliopiston Itäisen Euroopan tutkimuksen tieteenalavastaava, joka työskentelee Aleksanteri-instituutissa. **Sähköposti:** katalin.miklossy@helsinki.fi

57. Lorraine Daston, *Science in the Archives. Pasts, Presents, Futures*. Chicago University Press 2017, 149.